

JOLANTA MĘDELSKA

Instytut Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ul. Grabowa 2, 85-601 Bydgoszcz
tel. (+48) 52 361 85 90
e-mail: jolantamedelska@gmail.com

O NIEMIECKICH KODACH WYSPOWYCH W IMPERIUM ROSYJSKIM

SŁOWA KLUCZOWE: język mniejszości, wyspy językowe, Niemcy rosyjscy

KEYWORDS: minority language, language islands, Russian Germans

GERMAN ISLAND CODES IN IMPERIAL RUSSIA

ABSTRACT: This article serves as an introduction to the little-known topic of the linguistic codes which were used by the population of German settlements in Imperial Russia. The processes of colonization and migration that lasted from the 1750s until the October Revolution led to the emergence of German language islands. The Author calls this period the first stage of stabilization and development, modifying slightly the proposal of the German researcher N. Berend. The article presents the main means of communication of Russian Germans: local dialects. In colonies inhabited by newcomers who on arrival spoke the same dialect, these codes retained certain archaic traits, yet simultaneously they evolved following internal rules, as colonies founded by settlers who used various dialects mixed with each other. In essence, every colony had its own dialect. In schools, churches, and official contacts, Germans also used a variant of German constituted in Russia, which approximated standard German.

1. Procesy kolonizacyjne w Imperium Rosyjskim

W 2. połowie XVIII w., po ogłoszeniu przez Katarzynę II manifestów zapraszających do carskiej Rosji kolonistów z zagranicy¹, powstały tam warunki do

¹ Pierwszy manifest, z 4 grudnia 1762 r., spotkał się z niewielkim zainteresowaniem, drugi, z 22 lipca 1763 r., skierowany bezpośrednio do niemieckich chłopów, rzemieślników, fabrykantów,

kształtowania się niemieckich wysp językowych². Caryca sprawnie przeprowadziła akcję werbunkową, umiejętnie zachęciła do przesiedleń osadników z Europy Zachodniej, głównie z ziem niemieckich³, dając prześladowanym tam ewangelikom, menonitom, hutterowcom i in. swobody religijne, zezwalając na samorządność (utrzymanie języka, tożsamości narodowej, poczucia więzi z grupą) i – dzięki pomocy materialnej – zapewniając im poprawę szans życiowych. W okresie 1763–1766 napłynęło do Rosji około 20–30 tys. przybyszów z Niemiec (Lebioda 2004, s. 44–57). Kolonistów kierowano głównie nad Wołgę, 95% z nich trafiło właśnie tam (Дитц 1997, s. 23). Założyli na obu brzegach rzeki ponad 100 kolonii (Вейлерт 1975, s. 100; Brandes 1997, s. 56). Jednocześnie utworzono 6 niemieckich osad w guberni petersburskiej, 6 – w guberni czernihowskiej (tzw. grupa białowieska) i jedną w guberni woroneskiej (Жирмунский 1933, s. 87). Wiele lat później (w okresie 1855–1870) powstało na Powołżu trzecie centrum kolonizacyjne: menonitów (Жирмунский 1933, s. 88).

Kolonizacja została wznowiona w latach 80. XVIII w. i objęła głównie region Morza Czarnego oraz Besarabię (Фукс 1995, s. 20). Później, w lutym 1804 r., car Aleksander I wydał manifest nawołujący cudzoziemców do osiedlania się w Rosji. Tą tzw. kolonizacją aleksandrowską (1804–1835) zainteresowali się przede wszystkim mieszkańcy Niemiec południowo-zachodnich. Akcja spotkała się z nadspodziewanym odzewem i przybrała masowe rozmiary (Lebioda 2004, s. 84–85). W latach 1803–1804 i 1808–1809 kolonie rozmieszczano w pobliżu miast portowych⁴, w miarę wzrostu liczby osadników zakładane przez nich wioski przesuwały się w głąb lądu (Заковоротный 2009, s. 12). W czasie kolonizacji aleksandrowskiej wirtemberscy członkowie ugrupowań wyznaniowych założyli też wioski niemieckie na Zakaukaziu⁵ (Schirmunski 1928, s. 12).

Kolonizację prowadzono również za panowania Mikołaja I i Aleksandra II. Wówczas (1830–1870) pojawiła się większość osad niemieckich na Wołyniu⁶.

okazał się nadzwyczaj skuteczny (Beratz 1923, s. 22–28; Eisfeld 2010, s. 7). Pełny tekst manifestu zob. m.in.: Ауман і Чеботарева 1993, s. 18–21.

² Niemcy, głównie rzemieślnicy, lekarze, uczeni, osiadali na ruskich ziemiach od XII stulecia, ale zasiedlali wówczas miasta i żyli w nich w rozproszeniu (Смыков 1990, s. 145). Nie tworzyli odrębnych skupisk, łatwo się asymilowali (Busch 1997, s. 539). Pod koniec XVI w. na przedmieściach Moskwy powstała pierwsza niemiecka osada (*sloboda*), separująca cudzoziemców od rosyjskiego otoczenia. W roku 1780 jej językiem potocznym stał się niemiecki (Eisfeld 2010, s. 5). Przed wstąpieniem na tron Katarzyny II diaspora niemiecka w Rosji była nieliczna i niezdolna do samoodtworzenia (Дизендорф 1995, s. 44).

³ Byli to mieszkańcy rozdrobnionych Niemiec (Hesji, Badenii, Trewiru, Saksonii, Holsztyna, Moguncji), a także Austrii, Francji, Holandii, Danii, Szwecji i in.

⁴ Odessy i Teodozji.

⁵ Na Zakaukaziu leży Azerbejdżan, Armenia, Gruzja, Abchazja.

⁶ Wołyń trafił pod panowanie rosyjskie po II i III rozbiórce Polski.

Kolonizacja Wołynia miała w zasadzie charakter prywatny, państwo jej nie organizowało. W roku 1860 skupisko niemieckich osadników liczyło tam około 20 tys. osób (Герман i in. 2007, s. 131), w roku 1890 zaś – nawet 175–180 tys. (Костюк i Нойтанц 1999, s. 396; por. też Brandes 1997, s. 88–89).

Życie społeczności kolonistów niemieckich w Imperium Rosyjskim regulowały specjalne instrukcje. Obowiązywały one do reformy 1871 r. (Заковоротный 2009, s. 16).

Wielodzietność rodzin niemieckich oraz zasada niedzielenia gospodarstw skłoniła potomków pierwszych osadników do tworzenia nowych kolonii poza już istniejącymi, najczęściej bardzo daleko od nich. Stare kolonie nazywano macierzystymi (*Mutterkolonien*, *материнские колонии*), nowe – koloniami córkami (*Tochterkolonien*, *дочерние колонии*) (Дингес 1925, s. 12). Kolonie córki nierzadko podkreślały swoje więzi z koloniami matkami w ten sposób, że nie przybierały nowych nazw, lecz zachowywały stare albo też poprzedzały stare nazwy komponentem *Neu-*, por.: *Halbstadt*, *Chortiza*, *Prischib*, *Neu-Prischib*, *Neu-Darmstadt* (przesiedleńcy z Ukrainy) lub *Saratow*, *Baronsk*, *Schelling*, *Jost*, *Pobotschnoje* (przesiedleńcy znad Wołgi) (Schirmunski 1928, s. 12; zob. też Тетюев i Сычалина 2014, s. 138; Мędelska i Sobczak 2018).

Trzeba również wspomnieć, że dla Powołża charakterystyczne były bardzo duże osiedla niemieckie, liczące nawet 5000–8000 mieszkańców, na Ukrainie zaś osady średniej wielkości zamieszkiwało nie więcej niż 900–1000 Niemców⁷ (Жирмунский 1933, s. 94).

Z braku ziemi na początku lat 30. XIX w. koloniści zaczęli się przesiedlać z Powołża w kierunku Kaukazu do guberni stawropolskiej, dwie założone tam kolonie dały początek niemieckiemu ruchowi osiedleńczemu na Kaukaz. Z regionu Morza Czarnego kolonie córki rozprzestrzeniły się na obwody północnej Ukrainy, obwód doński i na Kaukaz Północny⁸ (Жирмунский 1933, s. 88). Po roku 1860 koloniści niemieccy przesiedlali się na Kaukaz Północny oraz na Syberię, do Kazachstanu i Azji Środkowej, a nawet na Daleki Wschód (Шлейхер 1992, s. 46; Lebioda 2004, s. 92). W Azji Środkowej kolonizowali głównie Turkiestan⁹,

⁷ Największe osady na Ukrainie rzadko sięgały liczby ponad 3000 mieszkańców, jednocześnie często spotykało się tam „chutory” zamieszkałe przez zaledwie jedną rodzinę lub najwyżej kilka rodzin.

⁸ Kaukaz Północny to południe Równiny Rosyjskiej, Przedkaukazie i północne zbocza Kaukazu. Obecnie obejmuje Kraj Krasnodarski i Stawropolski, obwód rostowski i 7 republik: Dagestan, Kabardino-Bałkarię, Osetię Północną, Adygeję, Karaczajewo-Czerkiesję, Inguszetię oraz Czeczenię (Плохотнюк 2011, s. 150–151).

⁹ Turkiestan (Zachodni) to kraina historyczna. W XIX w. i w początkach XX stulecia nazywano tak tę część Azji Środkowej, która należała do Rosji. W latach 20. XX w. na obszarze Turkiestanu wyodrębniono Uzbekistan, Turkmenistan, Kirgistan, Tadżykistan i Kazachstan, które stały się republikami radzieckimi.

zwłaszcza Turkmenię, Kirgistan, okolice Taszkientu (Uzbekistan) i południowy Kazachstan. Nieco później, w czasie I wojny światowej, do Turkiestanu zesłano około 70 000 wywłaszczonych Niemców wołyńskich, a także austriackich i niemieckich jeńców wojennych (Lebioda 2004, s. 158–160).

Migracje Niemców rosyjskich trwały jeszcze w początkach XX w. Za rządów P. Stołypina ruch przesiedleńczy na Wschód stał się masowy (Розина 2007, s. 99).

Wiadomo, że przed wybuchem I wojny światowej w Rosji było ponad 2000¹⁰ niemieckich wiosek, w których mieszkało około 1 500 000 osób narodowości niemieckiej (Jedig 1994, s. 11–12)¹¹.

2. Wyspy językowe

Powstało wiele definicji pojęcia *wyspa językowa*, na ogół niesprzecznych, rozszerzających to pojęcie lub zawężających je. Jednocześnie zauważa się dziś, że:

(...) термин постепенно приобретает все более широкое значение, переходя от чисто лингвистического уровня к смежным дисциплинам, таким как этнография, культурология, история, политология, социология и психология¹² (Пузейкина 2013, s. 69).

Termin *wyspa językowa* został zastosowany po raz pierwszy w roku 1847 r. wobec skupiska ludności słowiańskiej zamieszkującej – w niemieckojęzycznym otoczeniu – okolice Królewca (Auer i in. 2005, s. 221). Austriacki badacz P. Wiesinger definiował *wyspy językowe* jako zamknięte, stosunkowo niewielkie¹³ językowe wspólnoty osadnicze¹⁴, które występują punktowo albo też stanowią określony areal na relatywnie rozległym terytorium obcojęzycznym (1983, s. 901; zob. też Domaschnew 1994, s. 165).

¹⁰ Według szacunkowych danych: na obszarze nadwołżańskim leżało około 200 wiosek, na nadnewskim – 34 wioski, czarnomorskim – około 1000 wiosek, na Zakaukaziu – 20 wiosek, na Wołyniu – 550 wiosek, na Uralu, w Azji Zachodniej i Środkowej – 300 wiosek (Jedig 1994, s. 11–12).

¹¹ Szerzej o dziejach Niemców rosyjskich zob. Mędelśka i in. 2017.

¹² „(...) termin nabiera stopniowo coraz szerszego znaczenia, przesuwał się z poziomu czysto językoznawczego ku dyscyplinom pokrewnym, takim jak etnografia, kulturologia, historia, politologia, socjologia i psychologia”. Zob. też Földes 2006, s. 321.

¹³ Co do rozmiarów wyspy językowej nie ma wśród badaczy jednomyślności, np. L. Bloomfield uważał, że taką wyspę może tworzyć dowolna zbiorowość ludzka, nawet jedna rodzina (Блумфилд 2002, s. 67–68). Z kolei rosyjski dialektolog W. Żyrmunski odróżniał wyspy językowe (*Sprachinseln*) od pojedynczych osiedli (*Streusiedlungen*) (Schirmunski 1930, s. 54).

¹⁴ Powstają też jednak rozległe wyspy językowe. L. Barannikowa, badaczka gwar przeniesionych (zwłaszcza tzw. gwar późnego osadnictwa), zauważyła, że przesiedlenia organizowane (np. przez państwo) są masowe, „samowolne” zaś mają mniejsze rozmiary (Баранникова 1977, s. 5).

Wyspy językowe powstają najczęściej wskutek osiadania na określonym obszarze ludności obcej etnicznie¹⁵. Przybysze zachowują swoją odrębność nie tylko w sferze językowej, ale też kulturowej (Hutterer 1982, s. 178). Na ogół niedostatecznie asymilują się ze środowiskiem lokalnym, żyją własnym życiem. Charakteryzuje ich z jednej strony słaba więź z ojczyzną historyczną, z drugiej zaś – utrzymywanie stosunkowo luźnych kontaktów z obcym organizmem państwowym, w którym osiedli (Protze 1969, s. 596). Rosyjski badacz A. Domasznew dodaje, że wyspa językowa, będąca marginalnym obszarem rozprzestrzeniania się jakiegoś języka usytuowanym w obrębie obcojęzycznej większości, jest oddzielona od terytorium rdzennego granicą polityczną¹⁶ (Domaschnew 1994, s. 165; Домашнев 2001, s. 45). Badacz ten – za H. Löfflerem (1985) – wyraża też przekonanie, że o języku kompletnym (*Vollsprache*) w obrębie wyspy można mówić, jeśli występują w nim zarówno elementy gwarowe języka etnicznego, jak i elementy literackie (Domaschnew 1994, s. 165). Taki właśnie obszar jest wyspą językową (a nie tylko wyspą dialektalną¹⁷). Używanie literackiej i dialektalnej odmiany języka prowadzi do wytworzenia się na wyspie sytuacji dyglosji wewnętrznej. Nakłada się na nią znajomość języka większości obcej etnicznie, co z kolei stwarza warunki do wystąpienia zjawiska bilingwizmu i interferencji (Пузейкина, 2013, s. 71). Owo nakładanie się języka otoczenia (*Überdachung*) zachodzi dlatego, że kod ów zazwyczaj cieszy się wśród mieszkanców wyspy znacznym prestiżem społecznym, jest też niezbędny w praktyce (Wiesinger 1983, s. 901; Domaschnew 1994, s. 165). Najczęściej wskazywane cechy konstytutywne wyspy językowej to odizolowanie od pnia języka ojczystego, obecność zapożyczeń z języka otoczenia oraz pewien stopień zakonserwowania (Тетюев 2014, s. 68). Wszystkie wymienione tu właściwości dają się w pełni odnieść do niemieckich wysp językowych utworzonych w Imperium Rosyjskim.

Germaniści wykorzystują też w swoich badaniach podział wysp językowych na zewnętrzne (*Außensprachinseln*) i wewnętrzne (*Binensprachinseln*).

¹⁵ Jednak nie zawsze tak bywa. Wyspy mogą powstawać także wskutek porzucenia własnego języka i przejścia cudzego kodu przez część ludności obszaru do tego czasu jednolitego pod względem językowym. Na przykład około połowy XIX w. na Litwie historycznej rozległe polskie wyspy językowe pojawiły się nie wskutek osadnictwa elementu polskiego na rusko-litewskim terytorium, lecz w rezultacie masowego polonizowania się chłopów, głównie Litwinów (Turska 1995, s. 97–98; Grek-Pabisowa 2002, s. 143). O polskich i niemieckich wyspach językowych w ZSRR w aspekcie porównawczym zob. Mędelska 2015.

¹⁶ To jednak także nie jest warunek konieczny, wyjątek stanowiłyby np. polskie wyspy językowe na XIX-wiecznej Litwie historycznej, znajdujące się wówczas w granicach jednego państwa (nieoddzielone od Polski etnicznej granicą polityczną).

¹⁷ Takiemu stanowisku dał też wyraz H. Löffler (1985, s. 72) przy okazji omawiania roli dialektów (*Mundart*) i wersji standardowej w kształtowaniu się odmiany języka jako środka komunikacji (*Verkehrssprache*) we wspólnotach osadniczych posługujących się językiem niemieckim. Por. także Berend (1994, s. 319).

Te pierwsze to obszary powstałe w środku wspólnego areалу językowego ze względu na różnice dialektalne, te drugie – obszary utworzone w środowisku odmiennym językowo (a także kulturowo i etnicznie) i jednocześnie oderwane od własnego areалу językowego (Althaus i in. 1985, s. 69). Niemieckie wyspy językowe w Rosji carskiej należą do tworów zewnętrznych.

Wprowadza się także podział na arealy pozostające w kontakcie z głównym terytorium etnicznym, czyli takie, które do niego przylegają (np. Alzacja), oraz na arealy leżące w pewnej odległości od głównego terytorium etnicznego¹⁸ (np. tereny niemieckojęzyczne w USA, Kanadzie, Ameryce Południowej, Australii) (Домашнев 1983, s. 11). Wyspy stykające się geograficznie z ojczyzną językową nazywa się obrzeżnymi (peryferycznymi, marginalnymi) (*Randdeutsch*), wyspy zaś odgraniczone w przestrzeni noszą nazwę enklaw albo kolonii (*räumlichgetrennte*) (por. Löffler 1985, s. 69; zob. też Домашнев 2001, s. 45; Смирницкая i in. Баротов 2002, s. 151–152). Niemieckie wyspy językowe leżące na terytorium Rosji to *räumlichgetrennte*.

Istnieje też klasyfikacja uwzględniająca okres formowania się wysp niemieckojęzycznych. Zgodnie z nią odróżnia się średniowieczne (dawne)¹⁹ wyspy językowe od wysp nowożytnych (nowych)²⁰. Obszary niemieckojęzyczne w Imperium Rosyjskim to wyspy nowe (Domaschnew 1994, s. 167–169).

3. Periodyzacja niemieczyzny wyspowej w Imperium Rosyjskim

Skomplikowany proces formowania się niemieckich wysp językowych w Rosji został klarownie przedstawiony przez N. Berend w pracy *Sprachliche Anpassung: Einesozilinguistisch-dialektologische Untersuchung zum Rußlanddeutschen*²¹. Zasługuje na uwagę zaproponowana przez tę badaczkę periodyzacja historii Niemców i ich języka w Rosji i ZSRR, czyli wyróżnienie w niej dwóch faz: *fazy stabilizacji i rozwoju* (rozpoczętej w 1763 r. wraz z pierwszymi zorganizowanymi przesiedleniami ludności z ziem niemieckich i zakończonej w 1941 r. wybuchem wojny niemiecko-radzieckiej) oraz *fazy destabilizacji* (rozpoczętej po wybuchu wojny, po związanych z nią deportacjach i rozproszeniu Niemców rosyjskich na rozległych obszarach ZSRR) (1998, s. 8). Jednakże warto by rozważyć rozbicie tej pierwszej fazy na dwa podokresy (etapy): 1) od roku 1763 do roku 1917; 2) od roku 1917 do roku 1941. Drugi przedział czasowy jest wprawdzie wyraźnie

¹⁸ Oddalone, ponieważ wytworzyły się wskutek przesiedlenia się grup ludności do obcojęzycznego otoczenia.

¹⁹ Powstały w okresie ekspansji wschodniej w XII–XIV w.

²⁰ Utworzyły się w XVI–XIX w.

²¹ Berend 1998.

krótszy, niemniej język niemiecki miał wtedy niewątpliwie odmienne warunki rozwoju, które doprowadziły do modyfikacji tego specyficznego kodu, wycisnęły piętno na jego kształcie, wyraźnie widoczne w końcowym okresie owej – wyróżnionej przez N. Berend – fazy stabilizacji i rozwoju. Na poparcie naszego stanowiska przytoczmy obserwację rosyjskiego badacza A. Minora dotyczącą lat 1917–1941 w dziejach Niemców nadwołżańskich i w historii ich języka. Otóż okres ten:

(...) характеризуется построением системы всеобщего образования, бурным развитием СМИ, которые подпитывают диалекты литературным языком, что в свою очередь нарушает чистую систему диалектов и приводит к возникновению полудиалектов и койне бывших поселков и городов. При анализе карт Атласа поволжских диалектов (...) можно заметить, что к концу 30-х годов XX века в Поволжье образовались несколько единых в языковом, прежде всего лексическом, плане региональных языков общения²² (Минор 2014, s. 96–97).

W niniejszym artykule zajmiemy się wyłącznie językiem niemieckim w pierwszym (1763–1917) podokresie fazy stabilizacji i rozwoju, w tym bowiem czasie w Imperium Rosyjskim ukształtowała się specyficzna, „rosyjska” odmiana wyspowa języka niemieckiego, stanowiąca solidną podstawę, a jednocześnie podatny grunt dla rozwoju kolejnego stadium niemieczyny współczesnej, a mianowicie jego wczesnej odmiany „radzieckiej” (1918–1941)²³.

4. Klasyfikacja wyspowych środków komunikacji używanych przez Niemców rosyjskich

Do prezentacji kodów wyspowych funkcjonujących na zwartych obszarach zasiedlonych przez Niemców przejmujemy systematyzację zaproponowaną przez N. Berend. Badaczka ta wyróżniła trzy rodzaje środków komunikacji językowej:

- 1) dialekt lokalny, czyli któryś z dialektów niemieckich, w określonym miejscu (na określonym obszarze) służący jako główny środek komunikacji;

²² „(...) cechuje się stworzeniem systemu powszechnej oświaty, burzliwym rozwojem środków masowego przekazu, które «dokarmiają» dialekty językiem literackim, co z kolei zaburza czysty system dialektów i prowadzi do pojawienia się półdialektów i koine byłych osiedli i miast. Analizując *Atlas dialektów nadwołżańskich* (...), można zauważyć, że pod koniec lat 30. XX wieku na Powołżu wytworzyło się kilka jednorodnych pod względem językowym, zwłaszcza leksykalnym, regionalnych języków komunikowania się”.

²³ W odróżnieniu od później odmiany „radzieckiej”, formującej się w okresie po deportacjach aż do upadku ZSRR. Kolejne stadium można by nazwać „postradzieckim” albo „postsowieckim” (o analogicznym okresie w dziejach polszczyzny w ZSRR zob. Mędelska i Marszałek 2000, s. 116).

- 2) niemieczynę literacką, czyli ukonstytuowaną w Rosji carskiej i tam używaną odmianę języka niemieckiego zbliżoną do niemieczyny standardowej (*Hochdeutsch*);
- 3) kontaktujący język okolicy (*kontaktierende Umgebungssprache*), czyli np. rosyjski, ukraiński, tatarski czy gruziński²⁴ (Berend 1998, s. 9).

Ta ostatnia grupa interesuje nas tylko jako tło dla rozważań, nie należy bowiem do tytułowych niemieckich dialektów wyspowych.

4.1. Dialekty lokalne

Dialektalne odmiany niemieczyny to najważniejszy środek komunikacji wykorzystywany w Rosji carskiej przez mieszkańców niemieckich wysp językowych. Dialekty niemieckie nazywano tam gwarami osadniczymi, przesiedleńczymi lub mieszanymi albo też dialektami kolonialnymi²⁵ (Пузейкина 2013, s. 74).

4.1.1. Opanowywanie dialektu lokalnego

Niemcy rosyjscy przyswajali swój dialekt w kręgu rodziny. Był kodem ojczystym, pierwszym i zarazem najważniejszym środkiem komunikacji. Jak przypuszcza N. Berend, posługiwanie się dialektem na co dzień nie zależało od przynależności do określonej warstwy społecznej, nie wiązało się ani z poziomem wykształcenia, ani z wiekiem i dotyczyło niemal wszystkich członków mniejszości niemieckiej w Rosji (Berend 1998, s. 14).

4.1.2. Izolacja niemieckich wysp językowych i jej konsekwencje

Władze carskie, odgradzając od okolicznej ludności niemieckie obszary językowe powstające w 2. połowie XVIII w. na Powołżu, w okolicach Sankt Petersburga, w regionie Morza Czarnego, na Krymie, Kaukazie, Wołyniu oraz na innych terenach i charakteryzujące się różnorodnością dialektów przywiezionych z różnych ziem niemieckich, izolując ich mieszkańców na gruncie społecznym, ekonomicznym, wyznaniowym, kulturowym, językowym, niezamierzenie doprowadziły do wytworzenia się na tych arealach sytuacji wyjątkowej, sprzyjającej długiemu trwaniu niemieckich wysp językowych (Rosenberg 1997, s. 585).

Odizolowanie narodowe w warunkach sąsiedztwa obcojęzycznego stwarzało dogodne warunki do konserwowania w dialektach niemieckich tradycji

²⁴ Wiadomo np., że na terenach nadwołżańskich, uważanych za jeden z najbardziej skomplikowanych – pod względem narodowościowym, etnicznym i religijnym – regionów świata, sąsiadowali ze sobą przedstawiciele trzech rodzin językowych: indoeuropejskiej, altajskiej i uralskiej (Замогильный i in. 2014, s. 57).

²⁵ Funkcjonuje też termin *gwary (dialekty) enklawowe* albo *enklawowo-wyspowe (анклавные, анклавно-островныеговоры)* (Теркулов 2009, s. 155).

rodzimych, do długotrwałego przechowania w nich zjawisk z głębokiej przeszłości (Жирмунский 1933, s. 85). Na przykład w dialekcie mieszkańców dużej kolonii Zürich, leżącej na Powołżu, notowano wiele archaizmów niezachowanych we współczesnej niemczyźnie, w tym – co szczególnie interesujące – galicyzmów. Jak wiadomo, na ziemiach niemieckich język francuski był modny w XVIII w.²⁶, czyli właśnie wtedy, kiedy przyszli koloniści udawali się do Imperium Rosyjskiego (Райт 2015, s. 202). Z powodu izolacji wysp doszło też do utrwalenia pewnych stadiów rozwojowych dialektów niemieckich. Rosyjski językoznawca A. Dulson zauważył np. brak spirantu *r* w systemach dźwiękowych dialektów wielu nadwołżańskich wiosek niemieckich. Tymczasem większość Niemców zamieszkujących te wioski pochodziła z rejonu, w którym obecnie głoska ta występuje zamiast *d*. A. Dulson wywnioskował na tej podstawie, że przed 170 laty na obszarze Pałatynatu Reńskiego nie występował jeszcze spirant *r* na miejscu wybuchowych zębowych (Дульзон 1941, s. 96).

Język przesiedleńców niemieckich – mimo tendencji do konserwowania – przekształcał się, zmieniał, bynajmniej nie pozostał taki sam, jakim był w ustach pierwszych osadników z Niemiec. Kontynuował swój rozwój. Co ciekawe i na co zwracają uwagę dialektolodzy – przeistaczał się w Rosji tak, jak w przeszłości ewoluowały liczne niemieckie „pokolenia dialektów”, według tych samych wewnętrznych, odziedziczonych reguł, por. spostrzeżenie W. Żyrmunskiego:

На колониальной почве повторяется от жепроцес с смешения, который в Германиипривелк образованию восточно среднемецких наречий; процесс этот при водит в колонияхк образованию нового говора, порядку при знаковсо впадающего свосточно средненемецким²⁷ (Жирмунский 1929, s. 210).

Na zaproszenie Katarzyny II na Powołże przybyły rzesze obcokrajowców. Jednak badając tę zbiorowość po upływie 160 lat, wywodzący się z Niemców nadwołżańskich dialektolog G. Dinges doszukał się w niej już tylko samych Niemców. Posługiwali się oni w miarę jednolitym dialektem, przypominającym zarówno dialekty wschodniośrodkowoniemieckie, jak i zachodniośrodkowoniemieckie. Wśród kolonistów przeważali w swoim czasie użytkownicy dialektów zachodniośrodkowoniemieckich, a mimo to ich język rozwijał się w Rosji w kierunku dialektów wschodniośrodkowoniemieckich, t.j. w kierunku normy, która awansowała na ziemiach niemieckich do roli standardu ogólnego (Вейлепт 1975, s. 102–103).

²⁶ Stanowił wówczas szczególnie chętnie wykorzystywane źródło zapożyczeń.

²⁷ „Na gruncie osadniczym powtarza się ten sam proces mieszania, który w Niemczech doprowadził do wytworzenia się dialektów wschodniośrodkowoniemieckich; proces ten prowadzi w koloniach do powstania nowego dialektu, pod względem wielu cech zbieżnego ze wschodniośrodkowoniemieckim”.

4.1.3. Mozaika dialektalna

Jeszcze w latach 30. XX w. w kontaktach z członkami rodzin oraz z sąsiadami z tej samej wsi Niemcy rosyjscy posługiwali się lokalnym dialektem ludowym, będącym ich kodem ojczystym. Mieszkańcy każdej z byłych kolonii używali własnego dialektu, który ich przodkowie, przesiedlając się, przywieźli z Niemiec do swej nowej ojczyzny²⁸, lub też stosowali specyficzny kod utworzony już w Rosji ze zmieszania²⁹ kilku niemieckich dialektów³⁰. W tej sytuacji mapa dialektologiczna niemieckich wysp językowych bynajmniej nie była jednorodna: w jednej wiosce posługiwano się np. dialektem szwabskim, w sąsiadującej z nią – dolnoniemieckim czy heskim (Жирмунский 1933, s. 92). Mówi się nawet o wyjątkowej pstrokacizmie językowej (Вейлерт 1975, s. 98; Жирмунский 1976a, s. 517), o masie dialektów (Миноп 2015, s. 9; zob. też Миноп i Тетюев 2015, s. 167–168) czy też kotle językowym (Миноп 2015, s. 9).

Owa mozaika dialektów tworzyła się w wielu osiedlach, często bowiem koloniści pochodzili z różnych ziem niemieckich, czego dowodzą m.in. spisy przesiedleńców zestawiane w 2. połowie XVIII w. przez carskich urzędników (Плеве 2010), np. Baronsk (Jekatieriniensztadt), największa kolonia na Powołżu, została założona przez wychodźców z 44 niemieckich miejscowości (Миноп 2014, s. 96). Sytuacja gospodarcza spowodowała, że w pierwszym okresie najwięcej niemieckich emigrantów wywodziło się z terenów środkowych i południowo-zachodnich Niemiec, w szczególności z Hesji-Darmstadt, Hesji-Nassau, księstwa Fulda i części Nadrenii. Na tych obszarach dotkliwie odczuwano niedostatek urodzajnych gruntów i towarzyszący mu nadmiar rąk do pracy. Poza tym tam właśnie zmagano się z lokalnymi kataklizmami: klęskami nieurodzaju, pożarami i zniszczeniami powodowanymi przez zwierzynę leśną. Podobnie było w północnej Bawarii, gdzie dodatkowo przekształcenie gospodarki rolnej w czynszową doprowadziło do obniżenia poziomu życia ludności. Wśród pierwszych przesiedleńców byli także mieszkańcy Palatynatu i Wirtembergii, którzy posługiwali się dialektami wysokoniemieckimi. Po roku 1790 do Rosji zaczęli przybywać osadnicy mówiący dialektami dolnoniemieckimi (z Pomorza Gdańskiego, Meklemburgii, Prus

²⁸ Wiele spośród pierwszych kolonii niemieckich w Rosji zostało utworzonych przez rodziny wywodzące się z tego samego regionu Niemiec lub przez kilka takich rodzin. Koloniści ci utożsamiali się z miejscem pochodzenia i posługiwali się tym samym dialektem (Berend 1998, s. 5). Jeszcze pod koniec XX w. badacze odkrywali rudymenty owych „archaicznych” dialektów w mowie starszego pokolenia Niemców rosyjskich, którzy po upadku ZSRR wyemigrowali do Niemiec (Rosenberg 1997, s. 585).

²⁹ Kody językowe osadników poddawały się mieszanii i unifikacji wówczas, gdy jedną kolonię zasiedlali użytkownicy różnych niemieckich dialektów (Жирмунский 1956, s. 99).

³⁰ Około miliona Niemców rosyjskich (radzieckch) jeszcze w latach 70. XX w. posługiwało się tzw. dialektem niemiecko-nadwożańskim (ros. волжско-немецкий диалект), czyli dialektem języka niemieckiego w jakimś stopniu zmodyfikowanym na Powołżu (Вейлерт 1975, s. 99).

Zachodnich i in.). Ludności tej było jednak mniej niż kolonistów niemieckich z Węgier³¹, Polski i Alzacji, intensywnie przesiedlających się zwłaszcza w latach 1804–1862. Przewyższyli oni liczbę ówczesnych przybyszów z południowych Niemiec.

Tak więc do Imperium Rosyjskiego przesiedlili się reprezentanci niemal wszystkich niemieckich dzielnic i graniczących z nimi państw (Вейлерт 1975, s. 99). W zależności od czasu przesiedleń na ziemiach należących do Imperium powstawały zwarte obszary językowe, głównie górnoniemieckie, średnioniemieckie i dolnoniemieckie, przeniesiono bowiem najważniejsze dialekty: *Nieder-, Mittel- und Oberdeutsch* (Berend 1998, s. 10; 2011, s. 41–42).

Ze względu na tę specyficzną mozaikę dialektalną G. Dinges, najbardziej zasłużony badacz dialektów tzw. niemiecko-nadwożańskich, wyrażał przekonanie, że nie da się w pełni zrozumieć fenomenu gwar kolonistów niemieckich bez uwzględnienia historii zasiedlania poszczególnych osad, bez ścisłej współpracy między językoznawcami a naukowcami zajmującymi się historią (polityczną, ekonomiczną) (Дингес 1925, s. 14). Podzielał to stanowisko inny wybitny językoznawca W. Żyrmunski. Uważał, że dialektolog badający kolonie niemieckie musi bardzo dobrze znać historię osadnictwa niemieckiego (zwłaszcza na jej początkowym etapie), orientować się co do etnograficznego i społecznego składu pierwszych kolonistów, co do ich dalszego rozprzestrzeniania się po obszarze starej Rosji, społeczno-ekonomicznego rozwoju kolonii, ich życia kulturalnego itp. Według tego badacza to właśnie specyfika rozwoju gospodarczego zdecydowała o zróżnicowaniu życia kulturalnego kolonistów, z czym powinien się liczyć dialektolog (a także etnograf czy folklorysta) (Жирмунский 1933, s. 87, 91). W. Żyrmunski uważał też, że – w związku z dużą liczbą dialektów występujących na niemieckich wyspach językowych w Rosji – najważniejszym zadaniem językoznawców badających te dialekty jest gramatyczny opis gwar używanych w poszczególnych osiedlach i ustalenie na tej podstawie ojczyzny tych gwar znajdującej się w Niemczech (*Heimatbestimmung*) (Жирмунский 1976, s. 493).

4.1.4. Niemieckie dialekty wyspowe w Rosji wobec niemczyzny skodyfikowanej

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że dialekty Niemców rosyjskich przenoszących się do Rosji przed XIX stuleciem nie zostały poddane wpływowi niemieckiego języka literackiego, jego skodyfikowanej normy³². Rozwijały się nadal

³¹ Byli to chłopci niemieccy przesiedleni na Ukrainę z południowych Węgier, gdzie mieszkali od lat 80. XVIII w. jako koloniści (Жирмунский 1933, s. 94).

³² Do ostatecznego ustalenia się normy języka niemieckiego doszło dopiero na przełomie XVIII i XIX stulecia. Normatywną wersję języka narodowego, nazwaną *Schriftsprache* (język pisany, literacki), upowszechniano w XVIII w. Podstawą języka narodowego stał się język literacki uształtowany na bazie dialektów wysokoniemieckich, w którym wydawano druki w Lipsku i Wittenberdze. Pozostałe prowincjonalne odmiany języków pisanych stopniowo wychodziły z użycia (Stedje 2001,

w tym systemie środków językowych, które ukształtowały się na ziemiach niemieckich do połowy XVIII w., czyli przed emigracją. Dialekty niemieckie były wówczas naturalne, nie stały się jeszcze – jak się wyraził A. Weilert – „skonstruowanym” językiem, którym posługują się użytkownicy niemiecczyzny literackiej. W zasadzie funkcjonowały w Rosji jako jedyna forma języka niemieckiego (Beйлерт 1980, s. 5; Чеботарева 2006, s. 879).

Trzeba też wspomnieć, że – oprócz izolacji od obcojęzycznego otoczenia w zamkniętych koloniach – Niemcy rosyjscy byli też w zasadzie oderwani od rodzimych użytkowników niemiecczyzny (w tym użytkowników jej odmiany literackiej), zamieszkujących niemieckie obszary etniczne. Więzy z nimi koloniści mogli podtrzymywać jedynie w bardzo ograniczonym stopniu. Kontakty utrudniało znaczne oddalenie geograficzne i problemy z pokonywaniem tak dużych odległości. Większość Niemców rosyjskich nie miała też na ogół dostępu do prasy i wydawnictw niemieckich drukowanych na terytoriach etnicznych.

4.1.5. Rozprzestrzenianie się niemieckich wysp dialektalnych na obszarze Imperium Rosyjskiego

W pierwszym wieku kolonizacji szybko rosła liczba mieszkańców niemieckich wiosek. Zaczęło brakować ziemi uprawnej. Trudna sytuacja zmuszała kolonistów do emigrowania za ocean albo do zakładania nowych osad we wschodniej Rosji: na Uralu, Syberii Zachodniej³³, w Kazachstanie, w Azji Środkowej, w obwodzie amurskim. Kolonie córki i kolonie matki były do siebie bardzo podobne pod względem językowym i społecznym, różnica sprowadzała się praktycznie do tego, że w koloniach córkach spotykało się barwniejsze mozaiki dialektalne. Osady niemieckie utworzyły w Rosji rozległe obszary językowe, takie jak nadwołżański, syberyjski, wołyński (Berend 1998, s. 8).

4.1.6. Ewolucja niemieckich dialektów wyspowych w Imperium Rosyjskim

Jednym z podstawowych zagadnień, od początku nurtujących badaczy niemieckich dialektów wyspowych, jest pytanie o to, czy dialekty przywiezione do Rosji zachowały tam swoją pierwotną formę, czy też wymieszały się ze sobą. Dziś sytuacja już się wyklarowała i zdaniem A. Reita:

s. 148–149). W podzielonych feudalnie Niemczech kształtowanie się języka narodowego trwało znacznie dłużej niż w innych krajach europejskich (od XVI stulecia po XIX). Unifikacja języka potocznego (*Umgangssprache*) zakończyła się – w ogólnych zarysach – u schyłku XIX stulecia. Powstanie jednolitego języka narodowego wyprzedziło w Niemczech konsolidację państwa (1871 r.) (Чеботарева 2006, s. 875).

³³ Zgodnie z polityką rządu przekierowywano fale przesiedleńców na jeszcze niezamieszkałe, niezagospodarowane imperialne ziemie, czyli właśnie na Syberię i do Turkmenistanu (Schirmunski 1928, s. 19).

Редкий диалект поволжских колоний мы найдем среди немецких диалектов в чистом виде. Чаще всего это смесь, имеющая большое сходство с тем или иным диалектом³⁴ (Райт 2015, s. 197).

Co do stanu tych dialektów w pierwszych dziesięcioleciach pobytu Niemców na rosyjskiej ziemi (mieszania się, wyrównywania różnych odmian dialektalnych), zwłaszcza w odniesieniu do ich postaci mówionej, można dziś jedynie snuć przypuszczenia (Berend 1998, s. 10).

A. Niebajkina uważa – zapewne słusznie – że proces asymilacji dialektów niemieckich rozpoczął się jeszcze przed przybyciem kolonistów do miejsc osiedlenia. Przejazd, rozciągnięty nierzadko na długie miesiące, zmuszał przesiedleńców posługujących się różnymi dialektami do nawiązywania wzajemnych kontaktów, do porozumiewania się. Zdaniem tej rosyjskiej badaczki wtedy właśnie zostały poczynione pierwsze kroki w kierunku mieszania dialektów (Небайкина 2014, s. 112). Inni dialektolodzy pierwszy etap mieszania dialektów i wyrównywania różnic o charakterze fonetycznym i leksykalnym zgodnie z prawami języka niemieckiego umieszczają w okresie nieco późniejszym, już po osiedleniu się we wspólnych koloniach przybyszów mówiących różnymi dialektami. Według A. Minora proces ten najpierw dotyczył mieszkańców jednej osobnej kolonii. Z rozmaitych przyczyn, głównie geograficznych, więzi między koloniami niemieckimi były słabe, ponadto nawet w granicach jednej kolonii mogło – jego zdaniem – dochodzić do względnego odizolowania pewnych grup ludności (Минор 2014, s. 96). Stwierdzono, że w warunkach odosobnienia mieszanie dialektów odbywa się intensywniej niż w sytuacji naturalnej³⁵. Tak też było w niemieckich koloniach w Rosji. Wyrównywaniu kodów sprzyjał sposób życia kolonistów³⁶ i to, że zachowali oni świadomość pochodzenia z ziem niemieckich (Бурай и Чеботарева 2013). Trzeba też pamiętać, że już po 84 latach od osiedlenia się Niemców w Imperium Rosyjskim władze zaczęły im przydzielać nowe grunty pod zagospodarowanie. W nowo tworzonych osadach znowu sąsiadowały ze sobą różne gwary, nierzadko wcześniej wyrównane w koloniach macierzystych, tak więc znowu zaczynała się unifikacja kodów, tym razem w innym zestawie wyjściowym (Вейлерт 1975, s. 101). Powstanie kolonii córek otwierało w Rosji kolejny etap mieszania dialektów niemieckich (Минор 2014, s. 96).

³⁴ „Rzadko który z dialektów Niemców nadwołżańskich odnajdziemy w czystej postaci wśród dialektów niemieckich. Najczęściej jest to mieszanina o znacznym stopniu podobieństwa do tego lub innego dialektu”.

³⁵ Na to, że w specyficznej sytuacji wytworzonej w Rosji unifikacja dialektów niemieckich zachodziła dynamiczniej i intensywniej niż w Niemczech, zwraca też uwagę A. Minor (Минор 2015, s. 10).

³⁶ Zarówno w sensie ekonomicznym, jak i etnokułturowym.

W. Żyrmunski, badający niemieckie dialekty wyspowe w okresie międzywojennym, czyli po 100–150 latach ich rozwijania się w nowej ojczyźnie w warunkach izolacji i w otoczeniu obcojęzycznym, uczynił przedmiotem swoich studiów cechy poszczególnych dialektów niemieckich będące elementami składowymi, z których uformował się nowy dialekt. Porównując ten produkt zmieszania z danymi wyjściowymi, W. Żyrmunski starał się wyjawić mechanizm mieszania języków. Wnioski metodologiczne poczynione dzięki obserwacji współczesnych mu dialektów służyły jako baza do wyciągania wniosków o takich samych procesach zachodzących w starszych epokach rozwoju historycznego języka (Жирмунский 1929, s. 180). Badacz ten był zdania, że niemal wszystkie dialekty, którymi w Rosji posługiwali się koloniści niemieccy, można uważać za mieszane. Opinię tę opierał na fakcie, że prawie każdą wioskę niemiecką zasiedlała ludność pochodząca z różnych obszarów Niemiec. W. Żyrmunski spostrzegł też, że efekty mieszania dialektów bynajmniej nie były jednakowe. Podczas gdy w niektórych niemieckich koloniach doszło do całkowitego wchłonięcia³⁷ jednego dialektu przez drugi³⁸, w innych efekt zmieszania nie pokrywał się z żadnym z dialektów znanych ze starej ojczyzny i rozkładał się na elementy, które należałoby umieścić w różnych miejscach na mapie językowej Niemiec (Жирмунский 1933, s. 95).

Dialektolodzy ustalili np., że na południu Ukrainy, w koloniach frankońsko-szwabskich, dochodziło do mieszania się dialektów, swoje pierwotne cechy zatraciły także dialekty górnoheskie używane na północy Ukrainy (Berend 1998, s. 10). Jednak koncepcja W. Żyrmunskiego dotycząca mieszania się i wyrównywania dialektów nie ma – zdaniem N. Berend – zastosowania do wszystkich niemieckich dialektów wyspowych występujących w Rosji, niektóre bowiem z nich nie doświadczyły żadnych zmian, zachowując do końca XX w. swoje pierwotne właściwości (1998, s. 10). Na przykład badaczka ta stwierdziła, że w gwarze północnobawarskiej używanej współcześnie na Altaju system słowotwórczy czasownika w zasadzie odpowiada prototypowi środkowobawarskiemu. Mimo że badana gwara trwała oddzielnie przez ponad 200 lat, to nie zauważa się w niej śladów zmieszania z sąsiednimi gwarami wysokoniemieckimi (Беренд 1979, s. 13). Inny przykład podaje G. Jedig. Opisuje mianowicie gwarę austriacko-bawarską, której użytkownicy do wybuchu rewolucji październikowej mieszkali – odcięci od świata zewnętrznego – w wąskiej dolinie górskiej. Izolacja sprawiła, że w gwarze przetrwały cechy prymarne (1994, s. 15).

Przed dialektologami otwiera się – zdaniem N. Berend – nowe pole badawcze, a mianowicie możliwość dokonania analizy sposobu komunikowania się Niemców rosyjskich w obrębie różnych dialektów, do którego musiało dochodzić ze

³⁷ W. Żyrmunski posłużył się ros. rzeczownikiem *поглощение*.

³⁸ Zachowały się pewne nieistotne relikty.

względem na określone czynniki polityczne, kulturowe, gospodarcze³⁹. Wymagało to co najmniej pasywnej znajomości dialektu innego niż ojczysty (1998, s. 16). Opisano np. sytuację zaobserwowaną w początkach XX w. w guberni omskiej. Zamieszkiwali ją m.in. Niemcy przybyli z obwodu saratowskiego⁴⁰ oraz Niemcy pochodzący z Wołynia⁴¹, którzy na Syberii prowadzili osobne życie, życie w izolacji. Niemcy wołyńscy budowali swoje chutory w oddaleniu od kolonii rodaków spod Saratowa. Uważa się, że grupy te nie nawiązywały kontaktów między sobą m.in. ze względu na różnice językowe (Лютрова 1978, s. 101). N. Berend postuluje ustalenie, w obrębie których dialektów możliwe było porozumienie, jak się te dialekty rozwijały⁴², przedstawiciele których z nich przeszli z czasem na niemiecki, a których – na rosyjski (1998, s. 16).

4.2. Niemczyzna literacka

Według N. Berend drugą – po dialektach – odmianą niemczyzny, będącą w użyciu we wspomnianej wyżej fazie stabilnej w niemieckich wyspach językowych leżących w przedrewolucyjnej Rosji, był niemiecki język literacki⁴³, nie standardowy jednak, lecz swoisty terytorialny wariant standardowego, a mianowicie *Hochdeutsch* funkcjonujący w Rosji. Cechowało go silne zabarwienie dialektalne (Berend 1998, s. 14; Чеботарева 2006, s. 879⁴⁴). Był językiem wykładowym w niemieckich szkołach przykościelnych, w których nauczano dzieci kolonistów. Wiadomo, że w owych szkołach:

Основным средством обучения являлось чтение религиозной литературы. Являясь частью религиозного воспитания, школа способствовала проникновению в диалекты колонистов лексики и морфологических форм литературного языка⁴⁵ (Башкатова 2014, s. 161).

Literackim niemieckim, którego nauczyli się w szkole, Niemcy posługiwali się nadal w określonych sytuacjach: w życiu religijnym, w czasie rozmów oficjalnych

³⁹ Zdarzało się, że w koloniach niemieckich nawet blisko sąsiadujących ze sobą były różne dialekty (Жирмунский 1976, s. 491).

⁴⁰ Osiedlili się na przełomie XIX i XX w.

⁴¹ Przybyli w okresie 1912–1914.

⁴² Czy zmiany postępowały w kierunku odmiany standardowej, czy też od niej dalekiej.

⁴³ Termin *język literacki* N. Berend podała w cudzysłowie.

⁴⁴ Trzeba jednak dodać, że o władaniu przez kolonistów „w zasadzie” niemieckim językiem literackim (z pewnymi naleciałościami) wcześniej napisał W. Żyrmunski (Жирмунский 1976, s. 491–492).

⁴⁵ „Podstawowym środkiem nauczania było czytanie literatury religijnej. Będąc częścią wychowania religijnego, szkoła sprzyjała przenikaniu do dialektów, którymi posługiwali się koloniści, leksyki literackiej i literackich form fleksyjnych”.

prowadzonych w koloniach, w korespondencji⁴⁶. Z odmianą literacką mogli też mieć kontakt, czytając literaturę, w tym religijną, i prasę⁴⁷.

Szczególnie ważną rolę odgrywał język literacki w życiu religijnym Niemców rosyjskich. W 1832 r. wydano po niemiecku i zatwierdzono do użytku w całej Rosji *Księgę liturgiczną dla wspólnot ewangelicko-luterańskich w Imperium Rosyjskim*. *Księga* zawierała m.in. modlitwy przewidziane do wykorzystania w trakcie nabożeństw⁴⁸. Odtąd jednolicie odprawiano w Rosji nabożeństwa ewangelicko-luterańskie, jednolitym stał się też język tych nabożeństw (Генералова і Минов 2014, s. 146). Niemieccy duchowni, nawet ci wywodzący się z wiosek położonych w pobliżu kościoła, w czasie nabożeństw nie posługiwali się dialektem lokalnym, lecz używali niemczyzny literackiej. Niemiecki literacki był językiem kazań, modłów, śpiewu liturgicznego. Obsługiwał też święta i obrzędy religijne (Москалюк 2005, s. 188). Trzeba jednak dodać, że wszystko, co zostało tu powiedziane o roli niemczyzny literackiej w życiu religijnym Niemców rosyjskich, dotyczy środowisk ewangelicko-luterańskich i nie odnosi się do miejscowych Niemców wyznania katolickiego, których życie religijne obsługiwała łacina i których kontakt z niemieckim językiem literackim był przez to znacznie bardziej ograniczony. Zwrócili na to uwagę m.in. współcześni badacze rosyjscy, por. wypowiedź o niemieckich katolikach znad Wołgi:

Богослужение у католиков проводилось на латинском языке, что, безусловно, не оказывало положительного влияния на становление немецкого языка как единого языка общения поволжских немцев⁴⁹ (Генералова і Минов 2014, s. 146).

Przypuszcza się, że kontakt Niemców rosyjskich z odmianą literacką wpływał na ich dialekt ojczysty. Jednak nie musiało tak być. Na przykład G. Wiens,

⁴⁶ Пор.: „(...) уже впервые десятилетия нахождения в России немецкие колонисты читали Библию и др. религиозные тексты на версии немецкого языка, разработанной при М. Лютере, а позже, в 19 в., многие колонисты стывыписывали из Германии газеты, журналы, календари, которые издавали с немецком литературном языке” (Чеботарева 2006, s. 879) („(...) już w pierwszych dziesięcioleciach spędzanych w Rosji Niemieccy koloniści czytali Biblię i in. teksty religijne w literackiej wersji języka niemieckiego opracowanej w czasach M. Lutra, a później, w XIX w., wielu kolonistów prenumerowało w Niemczech gazety, czasopisma, kalendarze, które wydawano w niemczyźnie literackiej”).

⁴⁷ „Литературный немецкий язык был распространен (...) как средство для чтения. Библии, молитвенники, журналы, газеты, календари, настенные картинки и тексты можно было найти в домах немецких крестьян (Москалюк 2005, s. 189) („Niemiecki język literacki był rozpowszechniony (...) jako narzędzie do czytania. Biblie, modlitewniki, czasopisma, gazety, kalendarze, obrazki na ścianę i teksty można było spotkać w domach niemieckich chłopów”).

⁴⁸ Zob. Mędeńska i in. 2017, s. 201.

⁴⁹ „Nabożeństwo u katolików odbywało się po łacinie, co niewątpliwie nie miało pozytywnego wpływu na kształtowanie się języka niemieckiego jako jednolitego środka kontaktowania się Niemców nadwołżańskich”.

Niemiec urodzony w XIX w. na Ukrainie⁵⁰, którego kodem ojczystym był dialekt dolnoniemiecki obszaru elbląskiego, język literacki opanował – jak wszyscy – dopiero w szkole, ale używał go tak rzadko (tylko w szkole, w kościele i w korespondencji), że, jak twierdził, w żaden sposób nie oddziaływał on na jego ojczysty dialekt dolnoniemiecki (*Plattdeutsch*). Dla G. Wiensa i innych uczniów niemieczyna literacka była „językiem niedzielnym” (Wiens 1957, s. 93–94).

Z niemieckim literackim dzieci kolonistów zapoznawały się w szkołach przykościelnych. Placówki takie istniały w prawie każdej kolonii, jednak poziom wykładanego (i używanego) w nich języka literackiego był bardzo zróżnicowany, zależał od regionu, a nierzadko od wioski, w której szkoła działała (Berend 1998, s. 13). Stopień znajomości literackiej odmiany języka wiązał się też z ogólnym poziomem kulturalnym użytkowników dialektów niemieckich (Жирмунский 1976, s. 492). W koloniach leżących na Ukrainie, w szczególności w skupiskach mieszkającego tam bogatego niemieckiego chłopstwa, badacze obserwowali częstsze posługiwanie się niemieczyną literacką niż na Powołżu (Жирмунский 1933, s. 93).

Jak przypuszcza N. Berend, większość dzieci kolonistów zdołała opanować w szkole sztukę czytania i pisania w języku niemieckim, ale do znacznej poprawy poziomu nauczania języka ojczystego doszło dopiero po rewolucji październikowej, kiedy to zaczęto realizować koncepcję nauczania niemieckiego w środowisku dialektalnym (*Deutschunterricht in mundartlicher Umgebung*) (Berend 1998, s. 13). O uwzględnianie w metodyce nauczania niemieckiego faktu, że ojczystym kodem uczniów jest dialekt, zabiegał m.in. W. Żyrmunski. Lingwista ten oczekiwał, że badanie gwar niemieckich występujących w Rosji przyniesie wiele korzyści także miejscowemu szkolnictwu niemieckiemu (Жирмунский 1933, s. 101).

4.3. Kontaktujące języki okolicy

W początkowym okresie fazy stabilizacji i rozwoju język kolonistów niemieckich funkcjonował w Rosji w warunkach monolingwizmu. Niemcy byli jednojęzyczni, ich dialekty ojczyste znajdowały zastosowanie we wszystkich sferach życia, także w szkole i w kościele. Podstawowy typ społeczności komunikacyjnych stanowiły jednolite narodowościowo⁵¹ wyspy językowe, w których dominowała dialektalna odmiana niemieczyny (Berend 1998, s. 8, 15). L. Moskaluk informuje nawet, że jeszcze w 2. połowie XIX w.: „основная масса немецкоязычного населения оставалась монолингвальной”⁵² (Москалюк 2005, s. 188).

⁵⁰ W dużej i znanej niemieckiej kolonii Mołoczna.

⁵¹ Niem. *Mononationale*.

⁵² „Ludność niemiecka w swej podstawowej masie pozostawała monolingwalna”.

Najważniejszy z kontaktujących języków okolicy, rosyjski, w początkowym okresie w zasadzie do niczego nie był Niemcom potrzebny, dlatego prawie nie zajmowano się nauczaniem go. Rosyjskiego koloniści używali głównie w kontaktach z osobami, które nie władały niemieckim (Berend 1998, s. 14–15). Niekiedy wyrazy rosyjskie przedostawały się do lokalnego niemieckiego dzięki bezpośrednim kontaktom z sąsiadami Rosjanami (Жирмунский 1933, s. 92), np. w czasie wyjazdów na targowiska, do pobliskich miast (Небайкина 2005, s. 70). Zwłaszcza na Powołżu kontakt Niemców z sąsiadami okazał się konieczny. Wymusiły go trudne warunki życia: susze, towarzyszący im nieurodzaj, głód. Nad Wołgą rosyjski cieszył się prestiżem (Вейлерт 1979, s. 82). Silne oddziaływanie języka rosyjskiego obserwowano w niemieckich koloniach w pobliżu Sankt Petersburga. Ze względu na bliskie sąsiedztwo aglomeracji rosyjskojęzycznej Niemcy tu szybko poddawali się rusyfikacji (Жирмунский 1933, s. 99). Trzeba też dodać – za W. Żyrmunskim – że stopień władania językiem rosyjskim wiązał się z ogólnym poziomem kulturalnym poszczególnych użytkowników niemieckiego (Жирмунский 1976, s. 492).

Co się tyczy kontaktów między niemieckimi dialektami wyspowymi, niemiecką standardową i innymi niż rosyjski językami otoczenia, to badacze mało się nimi dotąd zajmowali, zwłaszcza jeśli mowa o stanie sprzed rewolucji październikowej. Z tego okresu w zasadzie nie ma danych na temat kontaktów językowych niemiecko-gruzińskich, niemiecko-ukraińskich, niemiecko-tatarskich, niemiecko-kaukaskich czy jeszcze innych, mimo że Niemcy – jak podkreśla N. Berend – utrzymywali relacje społeczne z obcojęzycznym otoczeniem (1998, s. 11). Istnieniu tych kontaktów dowodzą ślady w języku kolonistów, np. zapożyczenia słowiańskie, m.in. polskie i ukraińskie, w dialekcie dolnoniemieckim używanym przez znaczną część Niemców rosyjskich (Панкрац 1965, s. 28). Wiadomo też, że w początkach lat 30. XX w. niemieccy mieszkańcy dwóch kolonii katolickich z tzw. grupy białowieskiej⁵³ używali wyłącznie lokalnego dialektu ukraińskiego. Fakt ten traktuje się jako ciekawostkę (Жирмунский 1933, s. 93). Według W. Żyrmunskiego w koloniach południowych ukraiński rywalizował z rosyjskim, posługiwano się tam też np. tatarskim (na Krymie i Zakaukaziu) czy gruzińskim. Stopień władania tymi językami przez kolonistów był różny w zależności od regionu, od pochodzenia społecznego użytkownika, od wieku i jeszcze innych czynników (Жирмунский 1933, s. 92–93). Obserwacja W. Żyrmunskiego znalazła potwierdzenie w relacjach G. Wiensa, wspomnianego już wyżej mieszkańca kolonii Mołoczna (Ukraina). Podaje on, że silniejszy wpływ języka ukraińskiego zaznaczał się w koloniach położonych w pobliżu skupisk ludności ukraińskiej (Wiens 1957, s. 100). Jednocześnie jednak rację ma także

⁵³ Gross-Werder i Klein-Werer.

W. Baumgartner podkreślający, że kolonie niemieckie (i menonickie) były w Rosji odizolowane od otoczenia, i winiący za ten stan dekrety Katarzyny II i Pawła I, które drobiazgowo regulowały życie obcokrajowców przesiedleńców. Zdaniem tego badacza relacje Niemców z mieszkańcami osad rosyjskich, ukraińskich czy tatarskich były zazwyczaj dość przypadkowe, powierzchowne i wiązały się z prowadzeniem działalności gospodarczej. W. Baumgartner nazywa je „stanem neutralnego kontaktu etnicznego”. Język, kultura, tradycje, życie codzienne mieszkańców pobliskich wiosek rosyjskich, ukraińskich, tatarskich czy baszkirskich nie wchodziły w zakres zainteresowań niemieckich kolonistów. Kategorycznie też zabraniano zawierania małżeństw między osobami różnych narodowości (Баумгертнер 2009, s. 6).

5. Status poszczególnych odmian niemieczyny używanych w Imperium Rosyjskim przez mniejszość niemiecką

Najważniejszy środek komunikacji, którym posługiwała się społeczność miejscowych Niemców, a mianowicie lokalne dialekty niemieckie, nie cieszył się – według N. Berend – dużym prestiżem. J.-F. Bourett, przywołany przez badaczkę, porównywał pod tym względem Niemców nadwołżańskich do Bretończyków, uważających swój dialekt za język drugiej kategorii, a nawet wstydzących się go. Dla Bretończyków nauczenie się francuskiego oznaczało awans społeczny, rozwój, postęp. W wypadku Niemców mieszkających w Rosji awans społeczny i zawodowy zapewniało opanowanie języka rosyjskiego (Berend 1998, s. 11). Niemcy postrzegali swoje miejscowe dialekty jako języki chłopskie (*Sprache der Bauern*), nazywali je językami prostackimi (*Plattsprache*), wypaczonymi (*gefälschtes Deutsch*), zepsutymi (*verdorbenes Deutsch*). Uważali, że w Niemczech nikt w ten sposób nie mówi i nigdy nie mówił⁵⁴. Tę deprecjonującą opinię podzielali Niemcy zamieszkujący wszystkie regiony Imperium⁵⁵. Była ona charakterystyczna nie tylko dla niższych warstw społecznych, lecz także dla miejscowej inteligencji (Berend 1998, s. 11–12), np. jeden z pastorów pochodzący z Inflant głosił, że język kolonistów znad Wołgi to nie jest język niemiecki, lecz zepsuty dialekt (Dinges 1923, s. 60). Innego zdania o gwarach niemieckich używanych w Rosji był najbardziej znany nadwołżański dialektolog G. Dinges. Badacz ten przekonywał miejscowych Niemców, z których sam się wywodził, że nie powinni wstydzić

⁵⁴ Że opinie takie miały się z prawdą, dowodzi – zdaniem W. Żyrmunskiego – język żołnierzy niemieckich, którzy w czasie I wojny światowej trafili na Ukrainę wraz z armią okupacyjną. Ich niemieczyna miała wiele cech wspólnych z dialektami miejscowych kolonistów (Schirmunski 1928, s. 41).

⁵⁵ O sytuacji na Ukrainie zob. Schirmunski 1928, s. 41.

się swej gwary, bo można w niej wyrazić wszystko. Przywoływał powszechnie znane i cenione opowiadania A. Losingera, których bohaterowie posługują się sprawnie miejscowym dialektem. Warto dodać, że badania nad niemieckimi dialektami nadwożańskimi sam G. Dinges podjął właśnie z powodu głębokiego przekonania miejscowych Niemców o niskiej jakości ich ojczystego kodu językowego (Baur i Chlosta 1999, s. 92). Miłośnikami lokalnych dialektów niemieckich byli też J. Erbes i P. Sinner, redaktorzy wydanego w roku 1914 tomiku dziecięcych piosenek ludowych zebranych w koloniach nadwożańskich⁵⁶, a także G. Beratz, autor opracowania na temat historii osadnictwa niemieckiego nad dolną Wołgą⁵⁷ (1923, s. 60–62). Później, już po rewolucji październikowej, część naukowców wywodzących się z Niemców nadwożańskich nie miała oporów przedposługiwaniem się lokalnymi dialektami niemieckimi. G. Dinges wymienia wśród nich wykładowcę P. Sinnera i docenta A. Lonsingera z Uniwersytetu w Saratowie (1923, s. 64).

Co się tyczy niemczyzny literackiej, to uważa się, że jej status był zróżnicowany i zależał od regionu. Odmiana literacka zajmowała wysoką pozycję w Sankt Petersburgu i w prowincjach bałtyckich. Trzeba też dodać, że ów tzw. bałtycki język niemiecki (*das Baltisch-Deutsche*) cieszył się wyjątkowo wysokim prestiżem w całym Imperium Rosyjskim. Badacze twierdzą jednak, że wynoszenie na piedestał tego właśnie wariantu niemczyzny nie odzwierciedlało bynajmniej stanu rzeczywistego, lecz wynikało z faktu, że większą inteligencję niemiecką kształcili na ogół duchowni pochodzący z kolonii nadbałtyckich i to właśnie oni, wychwalając swój język i jednocześnie deprecjonując odmiany lokalne, stworzyli i szerzyli ten mit. Z kolei w koloniach nadwożańskich standard nauczania języka niemieckiego był zdecydowanie niższy (Berend 1998, s. 10–11).

Bibliografia

- Althaus, H.P., Henne, H., Wiegant, H.E. (1985). *Lexikon der Germanistischen Soziolinguistik*. 2. überarb. Aufl. Berlin: Erich Schmidt.
- Auer, P., Hinskens, F., Kerswill, P. (2005) (red.). *Dialectchange: convergence and divergence in European languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baur, R.S., Chlosta, Ch. (1999). *Die unbekanntenen Deutschen. Ein Lese- und Arbeitsbuch zu Geschichte, Sprache und Integration rußlanddeutscher Aussiedler*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren.
- Beratz, G. (1923). *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung und ersten Entwicklung*. Berlin: Verband der wolgadeutschen Bauern.

⁵⁶ Erbes i Sinner 1914.

⁵⁷ Beratz 1923.

- Berend, N. (1994). Sprachinseldialekte in Auflösung. W: N. Berend, K.J. Mattheier (red.), *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig* (319–331). Frankfurt am Main: PeterLang GmbH.
- Berend, N. (1998). *Sprachliche Anpassung: Eine soziolinguistisch-dialektologische Untersuchung zum Rußlanddeutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Berend, N. (2011). *Russlanddeutsches Dialektbuch. Die Herkunft, Entstehung und Vielfalt einer ehemals blühenden Sprachlandschaft weit außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachgebiets*. Halle: Projekte-Verlag Cornelius.
- Brandes, D. (1997). Einwanderung und Entwicklung der Kolonien. W: G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Russland* (35–110). Berlin: Siedler Verlag.
- Busch, M. (1997). Brauchtum und Geselligkeit. W: G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Russland* (539–560). Berlin: Siedler Verlag.
- Dinges, G. (1923). Über unsere Mundarten. W: *Beiträge zur Heimatkunde des deutschen Wolgagebiets. Mit einer Karte und einer Tabelle* (60–72). Pokrowsk (Kosakenstadt): Verlegt von der Abteilung für Volksbildung des Gebiets der Wolgadeutschen.
- Domaschnew, A. (1994). Einige Bemerkungen zum Begriff, Sprachinsel und zur Erforschung der rußlanddeutschen Mundarten. W: N. Berend, K.J. Mattheier (red.), *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig* (165–177). Frankfurt am Main: PeterLang GmbH.
- Eisfeld, A. (2010). *Etappen eines langen Weges: Beitrag zur Geschichte und Gegenwart der Deutschen aus Russland*. Bonn: Bund der Vertriebenen.
- Erbes, J., Sinner, P. (1914). *Volkslieder und Kinderreime aus den Wolgakolonien. Gesammelt und mit einem Abhang von Rätseln zum 150-jährigen Jubiläum der Wolgakolonien*. Saratow.
- Földes, C. (2006). „Sprachinsel“-Paradigma auf dem Prüfstand: Konzept, Terminologie und Forschungsmethodologie, *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 125 (3), 321–341.
- Grek-Pabisowa, I. (2002). *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Hutterer, C.J. (1982). Sprachinselforschung als Prüfstand für dialektologische Arbeitsdisziplinen. W: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. T. 1 (178–189). Berlin–NewYork: Walter de Gruyter.
- Jedig, H.H. (1994). Die deutschen Mundarten in der Sowjetunion. W: N. Berend, K.J. Mattheier (red.), *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig* (11–17). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Lebioda, T. (2004). *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Löffler, H. (1985). *Germanistische Soziolinguistik*. 2. überarb. Aufl. Berlin: E. Schmidt.
- Mędelska, J. (2015). Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwołżański. Perspektywy badań porównawczych, *Acta Baltico-Slavica* 39, 14–44.

- Mędelska, J., Cieszkowski, M., Jankowiak-Rutkowska, M. (2017). *Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX wieku*. Tom I. *Losy Niemców rosyjskich i stan ich języka (do 1941 roku)*. Część 1. *Zbiorowość niemiecka na ziemi rosyjskiej (od zarania do początków XX wieku)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Mędelska, J., Marszałek, M. (2000). Kułak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej, *Przegląd Polonijny* 26, 119–137.
- Mędelska, J., Sobczak, M. (2018). Ideologiczne elementy nazewnicze w toponimii miejscowości niemieckich w ZSRR lat 20. i 30. XX wieku. Część II. Ojkonimia radziecka na obszarach wiejskich zamieszkałych przez Niemców, *Slavia Orientalis* 67, 3 (w druku).
- Protze, H. (1969). Die Bedeutung von Mundart, Umgangssprache und Hochsprache in deutschen Sprachinseln unter Berücksichtigung sprachlicher Interferenz, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* 18, 6–7, 595–600.
- Rosenberg, P. (1997). Die Sprache der Deutschen in Rußland. W: G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Russland* (585–608). Berlin: Siedler Verlag.
- Schirmunski, V. (1928). *Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde*. Moskau: Zentral-Völker-Verlag.
- Schirmunski, V.M. (1930). *Volkskundliche Forschungen in den deutschen Siedlungen der Sowjetunion*. W: G. Brandsch (red.), *Deutsche Volkskunde im außendeutschen. Osten*. 4 Vorträge (52–81). Berlin: Walter de Gruyter.
- Stedje, A. (2001). *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Turska, H. (1995). *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius: Mintis.
- Wiens, G. (1957). Entlehnungen aus dem Russischen im Niederdeutschen der Mennoniten in Rußland, *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 80, 93–100.
- Wiesinger, P. (1983). Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa. W: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, T. 2 (900–930). Berlin–NewYork: Walter de Gruyter.
- Ауман, В.А., Чеботарева, В.Г. (1993). *История российских немцев в документах (1763–1992)*. Москва: Институт гуманитарных программ.
- Баранникова, Л.И. (1977). К проблеме классификации говоров территории позднего заселения. W: *Говоры территорий позднего заселения. Межвузовский научный сборник*. Выпуск 1 (3–23). Саратов: Издательство Саратовского государственного университета имени Н.Г. Чернышевского.
- Баумгертнер, В.Ф. (2009). Неизвестные страницы немецкой истории России. W: В.Г. Чеботарева (публикация, комментарии, персоналии), *Немцы Союза СССР*.

- Драма великих потрясений 1922–1939 гг. Архивные документы, комментарии* (3–19). Москва: Центр немецкой культуры.
- Башкатова, Т.А. (2014). *Система образования в колониях немцев Поволжья и ее влияние на процесс формирования единого языка общения*. W: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатериненштадта: истоки и развитие* (154–162). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Беренд, Н.Г. (1979). Особенности формообразования глагола в севернобаварском говоре Алтая. W: *Вопросы диалектологии и истории немецкого языка. Межвузовский сборник научных трудов*. Выпуск 3 (9–13). Омск: Издательство Омского государственного педагогического университета имени А.М. Горького.
- Блумфилд, Л. (2002). *Язык*. Москва: Прогресс.
- Бугай, Н.Ф., Чеботарева, В.Г. (2013). Страницы истории немецкого крестьянства России, *Исторические исследования* 1, 70–128.
- Вейлерт, А.А. (1975). Типологическая классификация „волжско-немецкого диалекта”. W: А.М. Косякин (red.), *Вопросы строя немецкой речи*. Выпуск 3 (97–106). Владимир: Министерство просвещения РСФСР.
- Вейлерт, А.А. (1980). *Немецкая диалектология (сбор и статистическая обработка материала). Учебное пособие к спецкурсу для вузов со специальностью „Немецкий язык и литература”*. Москва: МОПИ.
- Генералова, Н.П., Минор, А.Я. (2014). Влияние религиозных и морализирующих текстов на формирование единого языка поволжских немцев. W: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатериненштадта: истоки и развитие* (142–153). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Герман, А.А., Иларионова, Т.С., Плева, И.Р. (2007). *История немцев России. Учебное пособие*. Москва: МСНК-пресс.
- Дизендорф, В. (1995). Исторические, политические и правовые аспекты проблемы российских немцев. W: В. Дизендорф (red.), *Российские немцы и национальные меньшинства Европы. Материалы Международной научно-практической конференции «Будущее российских немцев...» (Москва, 19–21 февраля 1994 года)* (43–50). Москва: Готика.
- Дингес, Г.Г. (1925). К изучению говоров поволжских немцев (результаты, задачи, методы), *Ученые записки Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского*, IV. Выпуск 3. Педагогический факультет. Общественно-Экономическое и Лингвистическое Отделение, 12–20.
- Дитц, Я.Е. (под научной редакцией доцента И.Р. Плева) (1997). *История поволжских немцев-колонистов*. Москва: Готика.
- Домашнев, А.И. (1983). „Языковой остров” как тип ареала распространения языка и объект лингвистического исследования (на материале немецкого языка). W: Н.И. Толстой (red.), *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)* (11–18). Ленинград: Наука.

- Домашнев, А.И. (2001). В.М. Жирмунский и изучение немецких диалектов в СССР. W: Д.С. Лихачев (red.), *Язык, литература, эпос: к 100-летию со дня рождения академика В.М. Жирмунского* (45–55). Санкт-Петербург: Наука.
- Дульзон, А.П. (1941). Проблема скрещения диалектов по материалам языка немцев Поволжья, *Известия Академии Наук Союза ССР. Отделение литературы и языка* 3, 82–96.
- Жирмунский, В.М. (1929). Проблемы колониальной диалектологии, *Язык и литература* 3, 179–220.
- Жирмунский, В.М. (1933). Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР, *Советская этнография* 2, 84–112.
- Жирмунский, В.М. (1956). *Немецкая диалектология*, Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук.
- Жирмунский, В.М. (1976). Проблемы переселенческой диалектологии. W: В.М. Жирмунский, *Общее и германское языкознание* (491–516). Ленинград: Наука.
- Жирмунский, В.М. (1976а). Восточнореднемецкие говоры и проблема смешения диалектов. W: В.М. Жирмунский, *Общее и германское языкознание* (516–538). Ленинград: Наука.
- Заковоротный, Д.И. (2009). *Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944). К двухсотлетию первых немецких поселений в Николаевской области*. Николаев: Издательство Ирины Гудым.
- Замогильный, С.И., Дизендорф, В.Ф., Минор, А.Я. (2014). Социокультурная интеграция российских немцев как фактор формирования единого языка общения. W: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *ДиалектЕкатериненштадта: истоки и развитие* (57–65). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Костюк, М., Нойтанц, Д. (1999). Волынские немцы. W: В. Каревіи (red.), *Немцы России: энциклопедия*. Т. 1 (395–399). Москва: Общественная академия наук российских немцев.
- Лютова, Т.Ф. (1978). Демографическая характеристика носителей немецких говоров Любинского района Омской области. W: *Вопросы структуры немецких языков*. Выпуск 3 (100–106). Омск: Издательство Омского государственного педагогического университета имени А.М. Горького.
- Минор, А.Я. (2014). Основные характеристики диалекта колонии Екатериненштадт(Марксштадт). W: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *ДиалектЕкатериненштадта: истоки и развитие* (95–110). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Минор, А.Я. (2015). Языковые варианты поволжских немцев в диахроническом аспекте. W: А.Я. Минор, Л.И. Тетюев (red.), *Тенденции развития языковых вариантов поволжских немцев в первой половине XX века* (8–11). Саратов: Издательство Саратовский источник.

- Минор, А.Я., Тетюев, Л.И. (2015). Феномен языка немцев Поволжья: от диалектов к единому региональному варианту и диглосии. W: А.Я.Минор, Л.И.Тетюев (red.), *Тенденции развития языковых вариантов поволжских немцев в первой половине XX века* (167–174). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Москалюк, Л.И. (2005). Перераспределение сфер употребления языков билингов. W: В.А. Дятлова (red.), *Немцы в Сибири: история, язык, культура. Материалы международной научной конференции, г. Красноярск, 13–16 октября 2004 г.* (188–193). Красноярск: Издательство Красноярского государственного педагогического университета имени В.П. Астафьева.
- Небайкина, А.В. (2014). Национальная печать поволжских немцев как фактор формирования единого языка общения. W: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатеринбургта: истоки и развитие* (111–128). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Панкрац, Г.Я. (1965). Об ассимиляции заимствований из славянских языков в нижненемецком диалекте в СССР. W: Г.Я. Панкрац (red.), *Вопросы языкознания и методики преподавания иностранных языков (сборник статей)* (28–35). Алма-Ата: Издательство Алма-Атинского государственного университета.
- Плеве, И.Р. (2010). *Списки колонистов, прибывших в Россию в 1766 г. „Рапорты Ивана Кульберга“*. Саратов: Издательство Саратовского государственного технического университета.
- Плохотнюк, Т.Н. (2011). Миграционные и демографические процессы северокавказских немцев в последней четверти XIX – начале XX века: основные этапы и особенности. W: Д.Ф. Аяцков (red.), *Российское государство, общество и этнические немцы. Сборник научных трудов* (149–161). Саратов: Поволжский институт им. П.А. Столыпина.
- Пузейкина, Л.Н. (2013). *Немцы в Санкт-Петербургской губернии. История, язык, песни*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Райт, А. (2015). *История села Цюрих 1767–1941*. Москва–Саратов–Старый Оскол: Фонд „Цюрих – Зоркино“.
- Розина, Е.К. (2007). Условия переселения немецких крестьян в Сибирь в начале XX века, W: Н.Э. Вашкау (red.), *Русские и немцы: от противостояния к взаимодействию. Материалы научно-практического семинара „Проблемы историографии и источниковедения истории российских немцев“* (98–105). Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета.
- Смирницкая, С.В., Баротов, М.А. (2002). *Немецкие говоры Северного Таджикистана*. W: С.В. Смирницкая, *Труды по германистике и истории языкознания* (151–238). Санкт-Петербург: Наука.
- Смыков, Ф.Н. (1990). Советские немцы: история и современность, *Вопросы истории КПСС* 2, 143–151.
- Теркулов, В.И. (2009). О методологии исследования анклавного говора, *Філологічні трактати* I, 2, 155–159.

- Тетюев, Л.И. (2014). Язык этнических немцев Поволжья: общие вопросы истории и методологии исследования. В: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатериненштадта: истоки и развитие* (66–94). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Тетюев, Л.И., Сычалина, Е.В. (2014). От Екатериненштадта до Маркса: к вопросу о топонимии поволжских немцев. В: А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатериненштадта: истоки и развитие* (129–141). Саратов: Издательство Саратовский источник.
- Фукс, В.Г. (1995). *Роковые дороги поволжских немцев 1763–1995. Исторические факты. Документы. Обращения к властям. Письма. Воспоминания лиц преследуемого народа*. Красноярск: Издание Красноярского отделения Всероссийского Фонда реабилитации и помощи жертвам сталинизма и трудармейцам.
- Чеботарева, В. (2006). Язык немецкий. В: О. Кубицкая i in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*. Т. 3 (865–890). Москва: Общественная академия наук российских немцев.
- Шлейхер, И.И. (1992). *Пособие по истории российских немцев. Вторая половина XVIII-начало XX веков*. Барнаул.

Streszczenie

Artykuł jest wprowadzeniem do słabo poznanego zagadnienia kodów językowych, którymi posługiwały się skupiska ludności niemieckiej w Imperium Rosyjskim. Procesy kolonizacyjne i migracyjne trwające od 2. poł. XVIII w. do rewolucji październikowej doprowadziły do powstania niemieckich wysp językowych. Ten okres autorka nazywa pierwszym etapem fazy stabilizacji i rozwoju, modyfikując nieco propozycję niemieckiej badaczki N. Berend. W artykule przedstawiono główny środek komunikacji Niemców rosyjskich: dialekty lokalne. W koloniach zamieszkałych przez przybyszów mówiących przy osiedleniu tym samym dialektem kody te przechowywały pewne cechy archaiczne, jednocześnie ewoluując zgodnie z wewnętrznymi regułami, w koloniach zaś założonych przez przesiedleńców posługujących się różnymi dialektami wymieszały się. W zasadzie każda kolonia miała swój dialekt. W szkole, kościele, w kontaktach oficjalnych Niemcy używali też ukonstytuowanego w Rosji wariantu języka niemieckiego zbliżonego do niemieczyny standardowej.